

Osmanlı Taşra Haberleşmesinde Değişim: İşletme, Mekân ve Kullanım Bağlamında Selânik Örneği (1794-1850)

Change in Ottoman Provincial Communications: The Case of Salonica in the Context of Operation, Place and Usage (1794-1850)

Araştırma Makalesi – Research Article

Diren ÇAKILCI

Akdeniz Üniversitesi, Tarih Bölümü, direncakilci@akdeniz.edu.tr

ORCID Numarası | ORCID Number: 0000-0002-8340-2536

Öz

Osmanlı Devleti'nde haberleşme teşkilatı merkezi otoritenin kontrolünde resmî ihtiyaçlar gözetilerek olgunlaşmıştı. Menzil ve ulak sistemi işbirliğinde gelişen teşkilat, her şeyden önce mali problemler sebebiyle reforma ihtiyaç duymuş, 18. yüzyıl boyunca menzil işletmeleri nizam altına alınmaya çalışılmıştı. II. Mahmud daha önce uygulanan kirahâne yöntemini 1824'te tüm ülkede yürürlüğe koymuş, ardından posta teşkilatının ilk adımlarını atmıştı. 1840'ta Posta Nezareti kurulduğu zaman, işletmelerin zarar etmesinin önüne geçilemeye de tüm tebaanın bu hizmetten yararlanmasına fırsat sunulmuştu.

Haberleşme teşkilatındaki bu değişimleri başta işletme esasları olmak üzere, mekân ve kullanım bağlamında değerlendirmek reformun gerekçelerini anlamak ve sonuçlarını tartışmak için derinlik kazandıracaktır. Bu çerçevede değişimin merkezdeki görünümüne değil, taşradaki boyutuna odaklanmak önem arz etmektedir. Selânik ve çevresinin, *Via Egnatia*'dan Osmanlı Sol Kol'una haberleşme ve ulaşımda kavşak olma özelliği bu bölgenin Osmanlı taşrasını temsil kabiliyetini de artırmaktadır. Bu nedenle bölgede yaşanan değişimler ve bunun tarihi seyri bu çalışmanın sınırlarını oluşturmuştur. Selânik'teki haberleşme faaliyetlerinin işletme, mekân ve kullanım özelinde yakından incelenmesi şehrin sosyo-ekonomik ve kültürel tarihine katkılar sunduğu gibi, Osmanlı Devleti'ndeki haberleşme reformlarının taşradaki kısa vadeli sonuçlarını da ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Selânik, Haberleşme, Menzil, Kirahâne, Postahâne.*

Abstract

In the Ottoman State, the communication organization had matured under the control of the central authority, taking into account official needs. The organization, which developed in cooperation with the *menzil* and the *ulak* system, needed reform first of all due to financial problems, and during the 18th century, the menzil operating tried to be regulated. Mahmud II had put the *kirahâne* method, which was used before, into effect all over the country in 1824, and then took the first steps of the postal organization. When the Ministry of Post was established in 1840, although the loss of operating could not be prevented, all the subjects were given the opportunity to benefit from this service.

Evaluating these changes in the communication organization in the context of space and usage, especially operating principles, will provide depth in order to understand the reasons for the reform and to discuss the results. In this framework, it is important to focus on the extent of change in the countryside, not the appearance of the change in the center. The feature of Salonica and its surroundings being a communication and transportation junction from *Via Egnatia* to the Ottoman *Sol Kol* also increases the ability of this region to represent the Ottoman province. For this reason, the changes experienced in the region and its historical course have formed the boundaries of this study. A close examination of the communication activities in Salonica in terms of business, space and usage not only contributes to the socio-economic and cultural history of the city, but also reveals the short-term results of the communication reforms in the Ottoman State in the countryside.

Keywords: *Salonica, Communication, Menzil, Kirahâne, Post Office.*

Giriş

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin kadim haberleşme yöntemlerinde önemli değişimler yaşanmıştır. İlk olarak, geleneksel menzilhâne işletmeleri II. Mahmud (1808-1839) tarafından kirahânelere dönüştürülmüş, devletin kontrol ve garantisi altında sistemli bir haberleşme hizmeti de posta teşkilatının kurulmasıyla başlamıştır. Posta teşkilatından önce eski ulak-menzil sistemi ve menzillerin işletme yönteminde yapılan revizyonlarla tesis edilen kirahâneler, haberleşme ağının esasını teşkil etmişti. Sultan Abdülmecid (1839-1861) döneminde 1840 yılında Posta Nezareti'nin kurulması ve kısa sürede ülkenin büyük bir kesiminde teşkilatlanarak hizmetin yayılması merkezin taşra ile olan ilişkileri başta olmak üzere, taşradaki merkezler arasında da sosyal, ekonomik ve kültürel etkileşime hız kazandırmıştır. Bundan yaklaşık on beş yıl sonra ise telgraf teknolojisini kullanmaya başlayan Osmanlı Devleti özellikle Rumeli bölgesinde etkili ve hızlı haberleşme sayesinde birçok hususta gelişme kaydetmiştir.¹

Rumeli bölgesinin önemli bir iskelesi olması yanında Roma İmparatorluğu'ndan beri bölgedeki kadim ulaşım ve haberleşme yolu üzerinde bulunan, bu anlamda önem arz eden Selânik, yüzyıllar boyunca sürdürmüş olduğu misyonunu posta ve telgraf sistemleri özelinde de devam ettirmiştir. Rumeli'deki önemli merkezleri İstanbul'a bağlayan bir konumda olması, Selânik'in ulaşım ve haberleşme alanındaki merkez teşkil etme statüsünü korumasını sağlamıştır. Bu araştırma, 19. yüzyıl ortasında Osmanlı taşrasında haberleşme konusunu, söz konusu önemine istinaden Selânik özelinde ele almayı ve farklı bağlamlarda incelemeyi amaçlamaktadır. Selânik'teki sicil ve masraf defterleri gibi yerel kayıtlar ve merkezi kayıtlar yanında bilhassa posta varidat cetvelleri sayesinde geliştirilecek yakın bakış, Selânik merkezli tesis edilen haberleşme ağının ayrıntılarını, sistemin işletme esaslarını son olarak da şehir sakinlerinin haberleşme ihtiyacı ve ilişkilerini tartışmayı mümkün kılmaktadır. Elde edilecek sonuçlar haberleşme teşkilatının üç asli konusu olan işletme, mekân ve kullanım bağlamında taşradaki tarihi birikimi ve yaşanan değişimi aydınlatacaktır. Özellikle posta kayıtları ile masraf defterlerinin² şehrin sosyo-ekonomik ve kültürel tarihine sunabileceği katkılar konusunda örnek teşkil edeceği, Selânik merkezi özelinde ortaya konulacak sonuçların Osmanlı Devleti haberleşme tarihine katkılar sunacağı düşünülmektedir.

Haberleşme Ağı Dahilinde Selânik

Osmanlı Devleti hakim olduğu topraklarda kendinden önce var olan medeniyetlerin tesis ettiği yol güzergâhlarını korumaya ve kullanmaya devam etmiştir. Söz konusu Rumeli toprakları olduğunda bilhassa Roma İmparatorluğu'nun oluşturduğu yol alt yapı ve güzergâhlarının önem arz ettiği, zamanın birikimiyle meydan gelen ana rotaların 19. yüzyıla kadar ulaştığı görülmektedir.³ Uzun mesafelerdeki merkezleri birbirine bağlayan bu yollar, ulaşım alanında olduğu kadar haberleşmede de önem arz etmiş ve iletişim ağlarının örülmesinde temel oluşturmuştur. Klasik dönemden itibaren önce ulak hükmü, akabinde menzilhâne sistemi olarak örgütlenen Osmanlı haberleşme faaliyetleri bu yollar üzerine kurulan ve devlet kontrolünde işletilen birimlerden meydana gelmiştir.

¹ Telgraf teknolojisi yatırımlarında öncelik Rumeli bölgesi olmuştur. Detaylı bilgi için bkz. Çakılcı, 2019.

² Masraf defterlerinin niteliği ve şehir araştırmalarındaki önemi hakkında bkz. Efe, 2022.

³ Ekin, 2017, 388. Osmanlı Devleti söz konusu bu kadim yolların iyileştirilmesi ve yeni rotaların oluşturulması hususunda, özellikle askerî seferler kapsamında faaliyetler gerçekleştirmiştir. Bkz. Ertaş, 2011.

Osmanlı Devleti'nin Rumeli'de ulaşım ve haberleşmede kullandığı yollar üç ana güzergâh üzerinde toplanmıştı. Orta kol İstanbul'dan başlayarak Edirne ve oradan Belgrad'a devam eden dosdoğru bir güzergâhtı. İstanbul'u Karadeniz'in batı sahilinden kuzeye, Kırım'a bağlayan rota ise Sağ Kol'du.⁴ İstanbul'u Rumeli'nin güney ucuna, Mora Yarımadası'na bağlayan ana güzergâh ise Silivri, Tekirdağ, Gelibolu, Malkara, Keşan, Gümülçine, Yenice-i Karasu, Selânik, Yenişehir, Çatalca, İzdin, Livadya, İstefe rotasını takip eden Sol Kol'du.⁵ Sol Kol'un büyük bir bölümü Roma'nın *Via Egnatia*'sı üzerinden geçmekteydi. M.Ö. 2. yüzyılda, imparatorluğun iki başkenti Roma ile Konstantinapolis'i birbirine bağlayan *Via Egnatia*, İstanbul'dan Selânik kırsalına, buradan da batı istikametine yönelerek Avlonya-Draç'a ulaşmaktaydı. Adriyatik'in aşılması ile Brindisi'den başlayan *Via Appia*'ya bağlanarak Roma şehrine varılmaktaydı.⁶ İşte *Via Egnatia*'nın İstanbul-Selânik arasındaki bu bölümü Sol Kol'un esasını teşkil etmekteydi.

Osmanlı Devleti bahse konu güzergâhı, bilhassa ticari anlamda canlı tutmak için 15. ve 16. yüzyıllarda pek çok vakıf ve vakıf eseri tesis edilmesini sağlamıştı.⁷ Kadim güzergâhın büyük ölçüde muhafaza edildiğini kanıtlarcasına, Sol Kol da *Via Egnatia* gibi Selânik merkezine uğramadan Vardar Nehri yakınlarındaki Köleke/Tekeli⁸ mevkiine varmaktaydı.⁹ Selânik şehrinin menzilhânesi olan Köleke/Tekeli şehir merkezine yaklaşık 15 km mesafede, Vardar Ovası ile körfezin birleştiği bir mevkideydi. İstanbul'dan gelen ulaklar Köleke menziline ulaşır, eğer Selânik merkezine dair bir görevleri bulunmuyorsa, buradan at değiştirip Eğriboz ve hatta Gördüs'e ulaşmak için Katrin üzerinden güneye, Manastır üzerinden Adriyatik sahilindeki Avlonya'ya ulaşmak içinse kadim *Via Egnatia* güzergâhıyla paralel olarak batıya devam ederlerdi. Köleke/Tekeli mevkiinden çıkan farklı bir kol ise Selânik yakınlarındaki Karaferye'ye ulaşmak için üçüncü bir yan kolu meydana getirirdi.¹⁰ (Bkz. Ek 1)

Sol Kol'da Köleke ile birlikte toplam üç önemli durak Selânik Kazası'na bağlıydı. Selânik Kazası dahilinde bulunan ve Sol Kol üzerinde önemli bir kavşak noktası olan Langaza ile hemen gerisindeki Kılusalı menzilhâneleri Selânik'in diğer önemli duraklarıydı. Bu çerçevede Selânik menzilleri hem Sol Kol üzerinde hem de Rumeli merkezleri arasındaki ulaşım ve haberleşmede önem arz etmekteydi. Adı geçen menzillerin bu önemi, kirahâne sistemine geçilmesi, Posta teşkilatının kurulması, akabinde telgraf hatlarının inşa edilmesi sürecinde de ön plana çıkmış, haberleşme yöntem ve teknikleri değişse de Selânik'in Rumeli'deki bu misyonu devam etmiştir.

Haberleşme Ağının İşletilmesi ve Selânik Örneği

İstanbul'dan çıkan ana güzergâhlar üzerinde belirli aralıklarla ikame edilen menzilhâneler, Osmanlı Devleti topraklarında bir uçtan bir uca yayılan haberleşme ağında sürekliliği sağlayan önemli duraklardı.¹¹ Dolayısıyla menzilhânelerin işletilebilmesi ve sürdürülebilir bir haberleşme sistemi için merkezi otoritenin koyduğu kurallar ve sunduğu bir takım imkânlar bulunmaktaydı. Her şeyden önce menzilhâne bulunan bölgedeki ahalinin menzilci statüsüyle işletmeden sorumlu ve vergilerden muaf tutulması başlıca uygulamalardan idi. Bununla birlikte sancak sınırları içerisinde bulunan tüm menzilhânelerin yıllık masraflarının sancak ahali tarafından yerinde ödenmesi 18. yüzyılın temel

⁴ Sağ Kol güzergâhı ve menzilleri hakkında detaylı bir çalışma için bkz. Altunan, 2005.

⁵ Miroğlu, 1997, 242.

⁶ Avramea, 1999, 4-5.

⁷ Dimitriadis, 1999, 104.

⁸ Köleke ve Tekeli birbirine oldukça yakın iki köydür. Bkz. BOA., HRT.h., 326; BOA., HRT.h., 2037. 18. yüzyıl menzil listelerinde Köleke ismi yer alırken, 19. yüzyılın ilk yarısında özellikle de şehir sicillerine yansıyan bilgilerde Selânik menzili olarak Tekeli köyünün ismi anılmıştır. Menzilhânenin iki köy arasında bir konumda bulunması muhtemel olup, zaman zaman kullanım farklılığına sebep olduğu tahmin edilmektedir. Bu nedenle makale boyunca söz konusu ikili kullanım tercih edilmiştir.

⁹ Heywood, 1999, 142.

¹⁰ Sol Kol menzilhâneleri ve güzergâhları hakkında detaylı bilgi için bkz. Heywood, 1999, 138-160.

¹¹ Bunun haricinde menzillerden bilhassa askerî organizasyonlarda istifade edildiği ve farklı işlevleri haiz oldukları bilinmektedir. Bkz. Ertaş, 1997, 91-98.

uygulanması olmuştur. Merkezi otorite, bilhassa başkentten taşra merkezlerine veya ordu birliklerine gönderilen haberlerin, bununla beraber yönetici zümrenin bölgeler arasında gerçekleştirdiği iletişimin maliyetinin halk tarafından karşılanmasını temin etmiş oluyordu.

a. Kirahâne Usulüne Geçiş

Ülke sınırlarının büyüklüğü ve insan tabiatının bir sonucu olarak pek çok köklü kurumda olduğu gibi menzil teşkilatında sorunlar ve bozulmalar baş göstermişti. Menzilhâne imkânlarının nizamnamelere aykırı surette ulak ve tatarlarca kullanılması, 18. yüzyılın sonuna gelindiğinde menzilhâne masraflarını önemli ölçüde artırmış ve sistemin çalışmasına engel teşkil etmişti.¹² Bu durum ahalinin olduğu kadar sancak yönetimleri ve merkezi otoritenin de ortak gündemiydi. Nitekim Selânik menzilhâneleri gibi ana rotalar üzerinde ve kavşak noktalarda bulunan, ulaşım, haberleşme ve askerî sefer organizasyonlarında önem arz eden merkezlerin masrafları bir o kadar daha artmaktaydı.¹³ Bu çerçevede sorunun çözülmesi için kesin bir adım II. Mahmut iktidarından gelmiştir. Menzil işletmelerini emanet veya iltizam (ihale) yoluyla tayin edilen bir kiracıbaşıya devreden yönetim, menzillerde bargir temin edilmesini ücrete tabi kılmış ve doğacak ek masraflar için ödeme yapılmamasını karara bağlamıştı. Menzilhânelerin bütüncül bir yönetimden bölgesel işletmelere tahvil edilmesi anlamına gelen bu sisteme kirahâne denmişti.¹⁴ Temmuz 1824 itibarıyla ülke geneline gönderilen emirlerle tüm menzilhâneler kirahâneye çevrilmiş ve kiracıbaşılık ismini alan yeni organizasyonun detayları tebliğ edilmişti.¹⁵

Aslında, menzillerde kullanılan hayvanlar için kira ödenmesi ve bu hizmetin ücretinin istifade edenden alınması 18. yüzyıl ortasından beri uygulanmaktaydı. Devlet bunu, masrafları kontrol edilemez hal alan belli başlı menzilhânelerde zaman zaman uygulamaya koymuştu.¹⁶ II. Mahmud'un 1824'te yaptığı şey, kira uygulamasını tüm menzilleri kapsayan daimi bir müesseseye dönüştürmek ve bunu ülke sathına yaymaktı. 1824'te menzilhâneler kirahâneye dönüştürüldüğünde kadimden beri menzil işletmesinden ve bir takım masraflarından sorumlu olan grupların üzerindeki yük kalkmıştı. Bu nedenle bahse konu gruplar sair reaya gibi vergi ve mükellefiyetlerden sorumlu tutulmuştu. Burada hakkında düzenleme yapılması gereken önemli bir konu devlet işleri için gerekli haberleşmeyi gerçekleştiren ulakların kirahânelerden ne suretle istifade edeceği ve masraflarının hangi taraftan karşılanacağıydı. Söz konusu ulakların eskiden olduğu gibi kira ödememesi karara bağlanırken yüksek meblağlara ulaşan menzilhâne masraflarının yükünden kurtulan sancak halkından, daha makul miktarlarda olmak üzere her altı ayda bir *ref'-i menzil* bedeli alınması Mayıs 1826 itibarıyla yürürlüğe konmuştu.¹⁷ Toplanan *ref'-i menzil* bedeliyle devlet hizmetinde olan ulakların masrafları karşılanacak ve sistem sürdürülebilir kılınacaktı. Ayrıca bu sayede, yüksek menzilhâne masrafları makul orandaki *ref'-i menzil* bedeline dönüşerek ahalinin mali sorumluluğu azalmış, devlet haberleşmesi ise eski düzenine uygun olarak devam etmiş olacaktı. Kirahâne uygulamasında olduğu gibi *ref'-i menzil* bedeli toplanmasında da II. Mahmud öncesine ait örnekler mevcutken, Yazıcı'ya göre 1802 yılına kadar geriye giden bazı bölgesel uygulamalar bulunmaktaydı.¹⁸ Bu çalışmada Selânik menzilleri özelinde yapılan inceleme, menzil işletmelerinin kaldırılarak kirahâneye dönüştürülmesi ve *ref'-i menzil* bedeli toplanması uygulamasını 1794 tarihine kadar geriye götürecektir.

¹² Nizama aykırılık konusunda, özellikle tatarlar haricinde yetkisi olmayan kimselerin menzil beygirlerini kullanması, menzil beygirleriyle eşya taşınması, menzilhânenin esas masrafları haricindeki pek çok kalemin menzil masraflarına eklenmesi, menzil hayvanlarının hor kullanılması, menzilhânelerin ücret ve satın alma usulsüzlükleri sıralanmaktaydı. Halaçoğlu, 1981, 131-132.

¹³ Benzer problemler Anadolu kollarındaki önemli menzilhânelerde de yaşanmış, özellikle ana yollar üzerinde önem arz eden menzilhânelerin masraflarında artış yaşanmıştır. Örneğin Karahisar-ı Sahib menzilleri için bkz. Güneş, 2008, 35-63.

¹⁴ Öyle ki daha önce, Rumeli ve Anadolu'daki tüm menzillerin mali sorumluluğu doğrudan Mevkûfât Kalemi'ne bağlı Menzil Halifeliği'ne aitti. Heywood, 1976-1977, 41.

¹⁵ Yazıcı, 1990, 162; Çadırcı, 1976, 1363.

¹⁶ En eski örnekleri 1754 tarihine kadar geri götürülebilmektedir. Yazıcı, 1990, 159-160.

¹⁷ Yazıcı, 1990, 169-170.

¹⁸ Yazıcı, 1990, 162.

Osmanlı Taşra Haberleşmesinde Değişim: İşletme, Mekân ve Kullanım Bağlamında Selânik Örneği (1794-1850)

18. yüzyıl boyunca Selânik'e bağlı olan ve bu çerçevede işletme ve maliyetleri buradan görülen üç önemli menzilhâne vardı. Bunlar İstanbul'dan Selânik'e geliş güzergâhındaki sıralarına göre Kilisalu, Langaza ve Köleke menzilhâneleriydi. 18. yüzyıl başlarına ait kayıtlarda bahse konu menzillerin bulunduğu köy sakinleri "*kadimden berü menzilci*" olarak tanımlanmakta, söz konusu menzillerin işletmesinden sorumlu tutulmaktaydı.¹⁹

1715 yılında menzilhânelerdeki yoğunluğa cevap verebilmek amacıyla Selânik menzilhânelerinde önemli bir denetim ve akabinde mevcut yapıyı güçlendirme girişimleri başlatılmıştı. Ancak her menzildeki bargir sayısının 50'ye tamamlanması önerisi, toplamda 150 hayvanlık bir hizmetin büyük masraflara sebep olacak olması nedeniyle hayata geçirilememiş, menzilhânelere birer ikişer bargir eklemesi yapılmakla yetinilmişti.²⁰ Söz konusu dönemde Kilisalu'da 9, Langaza'da 8 ve Köleke'de 8 menzil bargiri mevcut olup²¹, 18. yüzyıl boyunca bu sayılarda önemli bir değişiklik olmaması, bölge menzillerinde statükonun korunduğuna işaret etmektedir. Nitekim 1791/1792 yılına ait rakamlara göre yüzyılın sonunda Kilisalu'da 8, Langaza'da 7, Köleke'de ise 8 bargir kullanılmaya devam etmişti.²²

Osmanlı haberleşme sistemi bünyesindeki menzilhânelerin genel işletme esaslarına uygun olarak, 18. yüzyılda söz konusu Selânik menzilhâneleri de bağlı buldukları köy ahali tarafından işletilmekteydi. Bilhassa birbirine yakın olan Kilisalu ve Langaza'da yaşayan *menzilciyan* reayası bahse konu iki menzilhânenin işletmesine talip olmakta ve Selânik Sancak idaresine gönderdikleri temsilcilerle hem işletme muhasebelerini görüşmekte hem de bir sonraki yıla ait taleplerini iletmekteydiler. Örneğin 1763/1764 tarihinde Kilisalu ve Langaza menzillerini işleten *menzilciyan* reayanın muhasebe işlemleri için Köse Atanaş temsilci olarak Selânik'e gönderilmiş²³, benzer şekilde 1768/1769 tarihinde ise bir sonraki yılın işletmesinin kendi uhdelere ihale edilmesi için Selânik nezdinde girişim yapmışlardı.²⁴ Rumeli'nin Sol Kol'u üzerinde önemli bir kavşak olan Kilisalu ve Langaza menzilhâneleri, uzun yıllar bölgede yaşayan Rum ahali tarafından işletilmiş, Kilisalu ve Langaza reayasının söz konusu tarihi misyonu ulak, sürücü ve kiracı gibi haberleşme sisteminde görev üstlenen meslek erbabının da yetiştiği merkezler olmuştu. Menzilhânelerin artık faaliyette olmadığı 19. yüzyıl ortasına ait temettuat kayıtlarında, Langaza Rum reayası içerisinde toplam 119 hanede kiracılık yapan 56 kişinin bulunması, özetle her iki haneden birinde kiracı bulunması bu geleneğin izleri olmalıdır.²⁵

Selânik menzilhânelerinin bağlı oldukları köy reayası tarafından işletilmesi uygulaması en geç 1787/1788 tarihinde son bulmuştu. Nitekim bu tarihe ait bazı kayıtlara göre Selânik'e bağlı olan Kilisalu, Langaza ve Köleke menzillerinin işletilmesi sancak idaresi tarafından menzilci olarak tayin edilen Esseyid Osman Efendi'ye devredilmişti. Dolayısıyla hesapları söz konusu menzilci tarafından tutulan menzilhânelerin yıllık masrafları sancak gelirlerinden karşılanmıştı. Menzilci Osman Efendi bu çerçevede elinde in'amât hükmü bulunan yani resmî bir vazife ile yola çıkan ulaklar ile orduya bağlı

¹⁹ Köleke karyesi ahalisinin söz konusu menzili işletmesine dair ayrıntılar için bkz. BOA., C.AS., 872/37386.

²⁰ BOA., AE.SAMD.III., 152/14946, Belge 1, 2. Aynı girişim çerçevesinde Kilisalu ile Orfan menzilhâneleri arasındaki 15 saatlik mesafeye Beşik-i Sagir mevkiine ve 12 saat mesafeleri bulunan Köleke-Katrin arasında Lubanova mevkiine yedek bargirler yerleştirilmesi önerisi de kağıt üzerinde kalmış hayata geçirilememişti. BOA., AE.SAMD.III., 152/14946, Belge 2.

²¹ BOA., C.NF., 6/258.

²² BOA., C.DH., 9/450.

²³ BOA., C.NF., 49/2408.

²⁴ BOA., AE.SMST.III., 76/5631.

²⁵ Langaza temettuat defterlerinde yapılan incelemeye göre bölgede ikamet eden Müslüman ahali arasında tek bir kiracı dahi bulunmazken (bkz. BOA., ML.VRD.TMT.d., 11678, sayfa 2-14); Langaza çiftlik reayası olarak sınıflandırılan 33 hanede 12 kiracı (bkz., BOA., ML.VRD.TMT.d., 11678, sayfa 14-19); 86 haneli Langaza reayası içerisinde de 23 kişi kiracı olarak tanımlanmıştır (bkz. BOA., ML.VRD.TMT.d., 11678, sayfa 22-43). Menzilhâne bulunan diğer köylerde ise, Köleke karyesi gayrimüslimlerine ait 313 hanede sadece 9 kiracı mevcut olup (bkz. BOA., ML.VRD.TMT.d., 11738), Kilisalu karyesinde tek bir kiracı dahi tespit edilememiştir (bkz. BOA., ML.VRD.TMT.d., 11764).

ulakların menzillerdeki geçiş ücretlerinin söz konusu üç köyün avârız-ı nüzül malından ödenmesi için onay almış²⁶, Selânik menzilhânelerinin ihtiyaçları bu suretle karşılanmaya devam etmişti.

Masraf ve idareleri zahmetli olmaya başlayan Selânik menzilleri yukarıda da bahsedildiği üzere II. Mahmud'un 1824 kirahâne reformundan otuz yıl önce 1794'te, belki de ilk uygulama örnekleri arasında olabilecek surette, kirahâneye çevrilmişti. 1809 tarihine ait bir buyurulduda, kaldırılan Kilisalu, Langaza ve Köleke menzillerinin "ref' bedeli" olarak toplanacak meblağdan bakaya kalan miktarın hazineye gönderilmesi emredilmişti.²⁷ 1825 yılına ait *ref'-i menzil* bedeli tahsilatı muhasebe işlemlerinde yaşanan karmaşa sebebiyle Selânik'e gönderilen ve sicile de kaydedilen açıklamada ise, Selânik'e bağlı Kilisalu, Langaza ve Köleke menzillerinin 1794/1795 (H. 1209) yılında kira uygulamasına başladığı ve bahse konu menziller için Selânik'ten yıllık 21.595 kuruş *ref'-i menzil* bedeli toplandığı izah edilmiştir. 1824 yılında tüm menzillerin kirahâneye tahvil edilmesiyle Selânik Sancağı dahilindeki tüm kazalarda bulunan menziller için yeni bir *ref'-i menzil* bedeli belirlenmiş ve genel uygulamaya uygun olarak yılda iki taksit halinde toplam 21.500 kuruş alınması karara bağlanmıştı.²⁸ Yeni belirlenen *ref'-i menzil* bedeli Kilisalu, Langaza ve Köleke menzilleri haricindeki diğer menzillere ait olduğundan, söz konusu üç menzilin 1794/1795 itibarıyla devam eden ödemeleri "*kadim bedel-i ref'-i menzil mali*" olarak isimlendirilmiş ve toplanmaya devam etmiştir. Nitekim 1825 yılı için Selânik'ten toplanması gereken *ref'-i menzil* bedeli eski ve yeni bedelin toplamı olarak 43.195 kuruş olarak belirtilmişti.²⁹

Ref'-i menzil bedeli hususunda 1824 yılında ülke genelinde başlayan uygulamada, toplanacak gelirlerin başka kalemlere sarf edilmemek kaydıyla doğrudan hazineye aktarılması ve kirahâneler için harcanması kararı yer almaktaydı.³⁰ Söz konusu karardan otuz yıl kadar eskiye Sultan III. Selim (1789-1807) iktidarının ilk dönemine ait olan Selânik'teki üç büyük menzil hakkındaki uygulama farklılığı, sadece erken tarihli olmasıyla değil, toplanacak *ref'-i menzil* bedelinin kullanımıyla ilgili de önemli bir farklılığa sahipti. Nitekim 1794/1795'den beri Selânik'ten alınan *ref'-i menzil* bedeli matbah-ı âmire tertibatına aktarılmakta ve muhtemelen buranın masrafları için kullanılmaktaydı.³¹ Bu bilgi, II. Mahmud'un kirahâne reformunda sadece uygulamanın ülke geneline şamil kılınmasıyla değil, uygulama birliğinin sağlanmasıyla da önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Zira, 1825 yılı özelinde eski ve yeni bedel toplamı olarak Selânik'ten ödenmesi istenen meblağın hazine-i amireye ödenmesi açıkça belirtilmişti.³²

Ülke geneline nazaran erken tarihli kirahâne ve *ref'-i menzil* bedeli uygulaması olarak karşımıza çıkan Kilisalu, Langaza ve Köleke kirahâneleri, 1824'ten önceki kirahâne işletme esasları hakkında da bilgi edinmemizi sağlamaktadır. Sancak idaresi tarafından ihale edilen Kilisalu, Langaza ve Köleke kirahâne işletmeleri rûz-ı hızırdan diğer rûz-ı hızıra kadar devam eden bir yıllık sürelerle taliplerine devredilmekte, işletme hakkı tanınan kişiler kiracıbaşı unvanıyla söz konu merkezlerden sorumlu kılınmaktaydı. Mahkemede eşrâf ve âyan-ı belde huzurunda yapılan mutabakatla kira tarifeleri ve kullanım hakları da sicillerde kayda geçirilmekteydi. 1810/1811 (H.1225) tarihine ait ihale örneğine göre, Kilisalu, Langaza ve Köleke kirahâneleri kiracıbaşı olarak tayin edilen Musa, Tatar Hüseyin ve Tatar Mehmed isminde üç kişinin idaresine bırakılmış, bir yıllık işletmenin bedeli olarak 49.185 kuruş belirlenmişti. Söz konusu bu işletme bedelini toplamak için Selânik Sancağı'na bağlı Vardar-ı Kebir, Vardar-ı Sagir, Langaza, Bazargah, Boğdan, Kelemeriye nahiyeleri ve Kur'a-i Hass dahilinde bulunan toplam 8.348 mükellefin her birinden 5 kuruş 35 para 2 akçe tahsil edilmesi izni kiracıbaşılara verilmişti.³³ Kiracıbaşılardan işletme süreleri bittiğinde zarar beyan edip sancak idaresinden ek ödemeler

²⁶ BOA., C.NF., 36/1775.

²⁷ BOA., C.ML., 219/9070.

²⁸ IAM., sicil num. 217, sayfa 73.

²⁹ IAM., sicil num. 217, sayfa 73.

³⁰ Yazıcı, 1990, 163.

³¹ IAM., sicil num. 217, sayfa 73.

³² IAM., sicil num. 217, sayfa 73.

³³ İşletme masraflarının tahsili meselesinde Maadin, Aynoroz ve Kesendire, Koru-i Hümayun bölgeleri ile Selanik merkezinde yaşayan Rum ve Yahudi reaya muaf tutulmuştur. IAM., sicil num. 192, sayfa 3.

Osmanlı Taşra Haberleşmesinde Değişim: İşletme, Mekân ve Kullanım Bağlamında Selânik Örneği (1794-1850)

talep etmesi kesinlikle yasaklanmıştı.³⁴ Şeriyeye siciline yansıyan işletme esaslarına göre, kiracıbaşılar resmî mektupla kirahâneye gelen devlet ulaklarına veya resmî görevli mübaşirlere ücretsiz olarak bargir temin edecekler, bunun dışında kirahâneden bargir temininde herkesten ücret alınacaktı.³⁵ Selânik'in "kibâr-ı beldesi" yani yönetici ve önde gelenleri kirahâneden bargir talep ettiğinde Selânik'ten Tekeli (Köleke kirahânesi)'ye gönderilecek bargir için 60, Kilisalu veya Kalkış'a gönderilecek her bir bargir içinse 3 kuruş kira talep edilecek, Selânik önde gelenlerinin bargir kullanımları aylık olarak kayda geçirilip ay sonlarında hesabı görülecekti.³⁶ Bu çerçevede sancak idaresinin altı aylık mali muhasebesinin kaydedildiği memleket masrafları arasında kiracıbaşılara ödenen kullanım ücretleri de "Selânik kiracıbaşısından bil-iktizâ umûr-ı memleket için alınan bargirler için kira" başlığıyla yer almaktaydı. Kayıtlarda, gerekli hallerde resmî işler için bargir kullanımının kirasının ödendiğinin özellikle ifade edilmesi, yöneticilerin şahsi işleri veya keyfî kararları için bargir kullanmaktan imtina ettikleri, en azından merkezî otoritenin bu yöndeki kesin kararını uygulamaya çalıştıklarına işaret etmektedir. Nitekim bu çerçevede yapılan kullanımlar altı aylık *ref'-i menzil* bedelinin üçte ikisi oranında olabilmekte ve önemli bir meblağ tutmaktaydı.³⁷

b. Posta Hizmetinin Başlaması ve Kirahâneler

Sultan II. Mahmud, reform ve gelişimin etkili haberleşme sistemlerine muhtaç olduğu düşüncesiyle kirahâne uygulamasından kısa süre sonra 1832'de bu sefer posta teşkilatının ilk denemelerini hayata geçirmişti.³⁸ İlk örneklerin başarısını takiben 1840 yılında ülke sathında kurulan posta teşkilatıyla, devlet otoritesinin kontrol ve güvencesinde tüm tebaanın, ücreti mukabilinde daha kolay ve hızlı haberleşmesi mümkün kılındı. Tanzimat reformlarının uygulandığı merkezlere posta müdürleri atanarak, mevcut kirahâne işletmelerinin yönetimi büyük merkezlerdeki posta müdürlerine bağlandı. Bu durum eski sistemin bir anda kaldırılarak yerine posta usulünün ikamesi anlamı taşımıyordu. Nitekim Posta Nezareti'nin bunu uygulayacak sayıda memuru olmadığı gibi Tanzimat yöneticilerinin bu iş için ayıracak bütçeleri de yoktu. Kirahâneler eski işletme esaslarına uygun olarak çalışmaya devam etti ve iltizama verilmek yerine emaneten işletilmeleri sağlandı. Posta müdürü atanan merkezler yeni dönemde muntazam postahâne, müdür bulunmayan merkezler ise gayr-ı muntazam merkezler olarak sınıflandırıldı. Postaları taşıyan eskiden olduğu gibi kirahânelerde görevli sürücüler olup, sürücülerin kullandığı bargirler de yine kirahanelerden temin edilmeye devam etmişti. Kirahânelerin mevcut personel ve alt yapısı sayesinde posta hizmeti geniş bir coğrafyada verilebilir hale gelmişti.³⁹

Tanzimat'ın yeni taşra yönetim sistemi olan muhassıllık idaresi ilk muhassıl Evrenoszâde Yusuf Sıddık Bey'in atandığı Mart 1840 itibarıyla Selânik'te başlamıştı.⁴⁰ Bu çerçevede Selânik'in tüm işletme ve gelir-gider muhasebesinde olduğu gibi kirahâneler de muhassılın genel idaresi altına girmiş, muhasebe işlemleri muhassıllık meclisleri marifetiyle masraf defterlerine kaydedilmeye başlamıştı. Masraf kayıtlarına göre Tanzimat'ın ilk yıllarında Selânik merkezine bağlı olan kirahâneler, kadim menzil durakları olan Kilisalu ve Tekelü kirahâneleriydi. Haberleşme yöntemlerinin değişmesi ve muhtemelen masrafların azaltılması kaygısıyla Kilisalu yakınlarındaki Langaza'da artık bir kirahâne yoktu. Bunun tersine idarî merkez olan Selânik şehrinde yeni bir kirahâne açılmış, haberleşme ağının bölgedeki merkezi ilk kez şehir içine taşınmıştı.⁴¹

³⁴ IAM., sicil num. 192, sayfa 3.

³⁵ IAM., sicil num. 192, sayfa 3. Devlet hesabına yapılacak söz konusu bu ücretsiz kullanımların masrafları için *ref'-i menzil* bedeli adıyla toplanan gelirler kullanılmıştır. Yazıcı, 1990, s. 160.

³⁶ IAM., sicil num. 192, sayfa 3.

³⁷ 1826/1827 yılına ait altı aylık memleket masraflarına göre kiracıbaşından temin edilen bargirlerin kira bedeli 7.250 kuruş tutmuştu. IAM., sicil num. 217, sayfa 145. Selânik merkez kirahânesi statüsünde bulunan Kilisalu, Langaza ve Köleke kirahânelerinin yıllık *ref'-i menzil* bedeli 21.500, altı aylık her bir taksiti ise 10.750 kuruştur. IAM., sicil num. 217, sayfa 73.

³⁸ Yazıcı, 1992, 335.

³⁹ Yazıcı, 1992, 336-337.

⁴⁰ Çakılcı, 2021, 112.

⁴¹ 1840 yılı masraf kayıtlarında Selânik muhassıllığına bağlı üç kirahâne kaydedilmiştir. Bunlar Selânik, Kilisalu ve Tekelü'dür. 1840 yılına ait aylık masraf defterleri için bkz. BOA., ML.MSF.d., 1206.

Posta Nezareti'nin kurulmasından (Ekim 1840) kısa bir süre sonra Selânik'e de bir posta müdürü tayin edilmiş⁴², Selânik muntazam postahâneler kategorisinde düzenli posta hizmetine kavuşmuştu. Masraf defterlerine göre Selânik Posta Müdürü Ocak 1841 itibariyle görevine başlamıştı. İlk müdür İbrahim Bey Selânik'teki posta organizasyonu ile ilgilenmiş kirahânelere de nezaret eden bir muhassıllık memuru olarak kayıtlarda yerini almıştı.⁴³ İbrahim Bey'den sonra kısa bir süre Derviş Ağa isimli bir zatın "Selânik Postacısı" olarak kayıtlara yansıdığı görülürken Ağustos 1841 itibariyle Selânik Posta Müdürlüğünün Derviş Ağa'dan Abdülatif Efendi'ye devredildiği ve bu dönemde Tekelü kirahânesinin de artık aktif olmadığı anlaşılmaktadır.⁴⁴ Nitekim Selânik kirahaneleri masraflarıyla gündemi meşgul ettiği gibi, posta usulünün iyice yerleşmesiyle şehir dışında bir durağa da ihtiyaç kalmamış olmalıydı.⁴⁵

Kendisine şehir içinde bir ikametgâh tahsis edilmiş olması bilgisinden hareketle⁴⁶, buraya merkezden görevlendirildiği anlaşılan Abdülatif Efendi, Ağustos 1841 ayına ait masraf kayıtlarında "kirahâneler müdürü" olarak kaydedilirken⁴⁷, şehir şeriyeye sicillerinde "Selânik postacısı" olarak anılmakta⁴⁸, Eylül 1841 itibariyle de Selânik kirahânesi görevlileri içerisinde "posta müdürü" olarak yer almaktadır.⁴⁹ Bu bilgiler, kirahânedeki postahâneye geçiş aşamasında kavram kullanımının henüz oturmamış olduğunu gösterdiği gibi, Selânik kirahânesinin de artık bir müdür nezaretinde postahâneye dönüşümünün başlangıcı olarak kabul edilmelidir. Nitekim bunun önemli delillerinden birisi de Eylül 1841'den önce Selânik ve Kilisalu kirahânesinin aylık 150'şer kuruş ödenen birer kahya ile yönetilmesine karşın⁵⁰, bu ay itibariyle posta müdürü nezaretine geçmiş olmaları ve kahyaların görevine son verilmesidir.

Tanzimat Fermanı ile birlikte Osmanlı Devleti'nde iltizam uygulamasının kaldırıldığı ilan edilmişti. Ancak devletin malî idaresinde kritik bir organa dönüşen iltizam, verimli çalıştırılmayan işletmelerde kısa bir süre sonra yeniden devreye sokulmuştu. Selânik kirahânelerinin emaneten işletildiği süreçte önemli ölçüde zarar kaydedilmesi muhassıllık idaresi için mali külfet demektir. Bu nedenle Eylül 1842 itibariyle Selânik kirahânelerinin yeniden iltizama verilmesi gündeme gelmişti. Kirahânelerin her ay yaklaşık 2.000 kuruş zarar ettiğini ve gelirlerin giderlere kâfi gelmediğini gören muhassıllık, merkezi yönetimin onayı ile kirahâne işletmesini iltizamla şahsa devretmiştir. Bu tarihte Selânik ve Kilisalu kirahânelerinin müdürü olan Mehmed Efendi'ye maktuen ihale edilmiş olan iki işletme için, idare tarafından aylık 2.000 kuruş destek ödemesi yapmaya da devam edilmişti.⁵¹ İşletme usulündeki bu değişikliğe "kirahânelerin hüsn-i idâresi ve masârifâtının tahfîfi"ni⁵² gerekçe gösteren yönetim, işletme devrini mevcut müdür uhdesine geçirerek haberleşme alanındaki kontrolü korumayı da amaçlamıştı.

Gerçekten de Tanzimat döneminin başında kısa bir süre de olsa emaneten işletilen Selânik kirahâneleri yüksek oranlarda zarar etmekteydi. Kirahânelerin gelirlerini ve masraflarını doğrudan mukayese edebilme imkânı sunan verilere yakından bakıldığında bu husus daha net anlaşılmaktadır. Muhassıllık

⁴² 1840'ta İstanbul, Edirne, Filibe, Yanya ve Bursa postahaneleri açılmıştı. Takip eden 1841 yılında açılan ilk on bir postahâne arasında Selânik de vardı. Demir, 2005, 16.

⁴³ BOA., ML.MSF.d., 1206, sayfa 21.

⁴⁴ IAM., sicil num. 238, sayfa 36,

⁴⁵ Masraf defterlerinde Kasım 1840 itibariyle Tekelü kirahânesinin lağvedildiği ve buradaki üç sürücünün Selânik kirahânesinde görevlendirildiği belirtilmiştir. BOA., ML.MSF.d., 1206, sayfa 15. Aylık masrafları Selânik kirahânesinden fazla olan Tekelü kirahânesinin lağvından sonra Selânik'teki merkezin masrafları da ikiye katlanmış, Tekelü kirahânesinin yükünü Selânik kirahânesi üstlenmişti.

⁴⁶ BOA., ML.MSF.d., 3282, sayfa 3.

⁴⁷ BOA., ML.MSF.d., 3001.

⁴⁸ IAM., sicil num. 238, sayfa 36.

⁴⁹ BOA., ML.MSF.d., 3100.

⁵⁰ Kahya görevlendirilmeleri ve maaşları hakkındaki masraf defteri kayıtlarına örnek olarak bkz. BOA., ML.MSF.d., 2440; BOA., ML.MSF.d., 2888; BOA., ML.MSF.d., 2708; BOA., ML.MSF.d., 3001.

⁵¹ BOA., ML.MSF.d., 4216, sayfa 18. Takip eden aylarda yapılan 2.000 kuruş ödemeler için bkz. BOA., ML.MSF.d., 4216, sayfa 38, 46, 54. Masraf defterlerinin payitahta yapılan denetimlerinde, kirahâneler için destek ödemesi yapılması hususunda irade bulunmaması gerekçe gösterilerek söz konusu ödemelerin yapılmasının uygun olmadığı ve bunların kayıtlardan çıkarılması gerektiği belirtilmiştir. Ancak bu durumda dahi kirahânelerin "maktuan" idaresinin gerekliliği vurgusu yapılmıştır. BOA., ML.MSF.d., 4433, sayfa 3.

⁵² BOA., ML.MSF.d., 4216, sayfa 18.

Osmanlı Taşra Haberleşmesinde Değişim: İşletme, Mekân ve Kullanım Bağlamında Selânik Örneği (1794-1850)

idaresinin başladığı ve kirahânelere ait muhasebe işlemlerinin muhassıllık meclislerince tutulduğu ilk aylarda kirahânelerin zararı hemen merkeze bildirilmiş, Selânik'in ilk muhassılı Yusuf Sıddık Bey çare arayışına girmişti. Muhassıla göre sorun; belirlenen bargir ücretinden daha ucuza bargir kiralamak isteyenlerin mevcut olması ve bunların pek çoğunun elinde eski tarihli ücret bilgisi içeren fermanların bulunmasıydı.⁵³ Elinde ferman bulunan bu ulaklar yeni ücretleri ödemekten kaçınarak kirahaneleri zarara uğratmaktaydı. Kirahânelerin zarar etmesini önlemek için muhassıllık idaresinin yaptığı ilk işlerden biri saatlik ücreti 40 para olan bargir kullanımını 100 paraya yükseltmek, kirahânelerdeki yaklaşık 200 bargirin hasta ve yaşlılarını ayıklayarak sadece 75 bargiri hizmette bırakmak olmuştur. Zararın önüne geçemeyen idare bargir sayısını 50'ye düşürmeyi dahi düşünmüş, ancak bu denli bir azaltma sürücülerin hizmetinde aksamaya sebep olacağından bundan vazgeçmişti.⁵⁴ Bu çerçevede işletme giderleri konusunda yapılacak her şeyi limitleri zorlayarak yapan muhassıla göre, esas sorun gelirlerin yetersiz olmasıydı.

Mart-Nisan 1840 aylarına göre Kilisalu, Tekelü ve Selânik kirahânelerinin aylık zararı 2.000 kuruş dolaylarındaydı.⁵⁵ Özellikle Tekelü kirahânesi diğerlerine kıyasla daha yüksek oranda zarar etmekteydi. (Bkz. Tablo 1) Bunun sonucu olarak, yukarıda da bahsedildiği gibi bir yıl geçmeden (Kasım 1840) Tekelü kirahânesi kapatılmış ve tüm işlemleri Selânik kirahânesine devredilmişti.⁵⁶ İşletme sorunları, Roma İmparatorluğu döneminden beri süregelen kadim haberleşme rotasında değişikliği mecburi kılmış, yeni taşra idaresinin de gereği olarak yönetim merkezi haberleşmenin de merkezi olmuştur.

Tablo 1. Mart-Nisan 1840 Selânik Kazası Muhassıllığı Kirahâneler Muhasebesi.⁵⁷

Tarih	Kirahâne	Masraf (Kuruş)	Gelir (Kuruş)	Fark (Kuruş)
Mart 1840	Kilisalu	2.600	2.045	-555
	Tekelü	3.193	2.289	-904
	Selânik	2.007	1.310	-697
Nisan 1840	Kilisalu	3.228	2.640	-588
	Tekelü	3.294	2.435	-799
	Selânik	1.948	1.460	-488
Toplam		16.270	12.179	-4.031

Muhassıllık idaresinin bargir ücreti ve kirahâne kapatma gibi önlemleri zarar edilmesine mani olamamıştı. 1841 yılının Mart ayında Selânik kirahânesinin aylık masrafının 4.231 kuruş, Kilisalu kirahânesinin ise 2.724 kuruş olmak üzere toplamda 7.000 kuruşa ulaştığı görülmektedir.⁵⁸ Selânik ve Kilisalu kirahâne gelirlerinin kaydedildiği Selânik kaleminin bu ayki hasılatı ise sadece 2.688 kuruştur.⁵⁹ Görüldüğü üzere iki kirahânenin geliri ancak Kilisalu'nun masraflarına yetmekte, Selânik merkezinin

⁵³ BOA., C.NF., 44/2187, Belge 1.

⁵⁴ BOA., C.NF., 44/2187, Belge 2.

⁵⁵ BOA., C.NF., 44/2187, Belge 2.

⁵⁶ BOA., ML.MSF.d., 1206, sayfa 15.

⁵⁷ BOA., C.NF., 44/2187, Belge 2.

⁵⁸ Bu masraf içerisinde Ocak 1841 itibarıyla Selânik'te göreve başlayan posta müdürünün aylık 120 kuruşluk maaşı bulunmamaktadır. BOA., ML.MSF.d., 2440. Merkezden görevlendirilen müdürün maaşı ilk aylarda muhassıllık memurları kaleminde karşılanmakta olup, Ağustos 1841'de Selânik ve Kilisalu kirahânesinin tek amiri olan posta müdürünün maaşı 500 kuruşa çıkarılarak kirahâne masrafları arasına yazılmaya başlanmıştır. BOA., ML.MSF.d., 3001.

⁵⁹ Sancak dahilinde olan diğer kirahânelerin (Karaferye, Vodina ve Avrethisar) gelirlerinin tamamı toplansa dahi aylık 4.982 kuruşa ulaşmakta ve bu gelir yine yetersiz kalmaktaydı. BOA., ML.VRD.d., 405.

işletmesi her ay muhassıllık idaresine zarar yazılmaktaydı. Bu çerçevede muhasebesi posta müdürü tarafından bizzat tutulmaya başlanan kirahâne masraflarının azaltılması önemli bir uğraşa dönüşmüştü. Yaklaşık bir yıl sonra Selânik ve Kilisalu kirahânelerinin toplam masrafları aylık 3.500-5.000 kuruş aralığına indirilebilmişti.⁶⁰ Buna rağmen zarar oranı %100'den aşağıya düşürülemeyen kirahânelerin iltizamla şahsa devredilerek işletilmesi ve emanet usulünden vazgeçilmesi kaçınılmaz olmuştur.

Haberleşmenin Mekânı

Osmanlı Devleti'nin haberleşme teşkilatında yaşanan işletme yöntemi değişiklikleri ve özellikle posta hizmeti verilmesi haberleşme merkezlerinde mekânsal değişikliği de beraberinde getirmiştir. Yukarıda da izah edildiği üzere kadimden beri haberleşme ağının en önemli parçası olan menzilhâneler, önce kirahâne daha sonrada postahâne ismini almış, eski merkezlerin bir kısmı kapanıp özellikle şehir merkezlerinde yeni ofisler açılmış, bunların mekânsal ve fiziksel özellikleri yavaş da olsa değişmeye başlamıştı. Bunun bir adım sonrası telgraf teknolojisinin kullanılması olmuş, haberleşme vasıtası olan hayvanlara ihtiyaç kalmaması ve haberleşmenin mekanik aletler ile yapılıyor olması önemli bir mekânsal yeniliği beraberinde getirmiştir. Teknolojinin gereklilikleri çerçevesinde inşa edilen telgrafhaneler zaman içinde postahâne hizmetlerinin de verildiği ortak alanlara dönüşmüştü.

Selânik özelinde bakıldığında bölgedeki menzilhânelerin Kilisalu, Langaza ve Köleke/Tekelü merkezleri olduğu, kirahâne sistemi içerisinde zamanla Langaza ve Tekelü merkezlerinin de kapatılarak şehir merkezinde açılan Selânik kirahânesi ve kadim Kilisalu kirahânesinden başka merkez kalmadığı görülmektedir. Kirahânelerin emaneten işletildiği Tanzimat Dönemi'nin ilk yıllarına ait bazı veriler söz konusu kirahânelerin mekânsal özellikleri ve imkânları ile ilgili ayrıntılı bilgiler içermektedir. Her şeyden önce her iki merkezin de kiralanan binalarda hizmet ettiğini ifade etmek gerekir.⁶¹ Bunun yanında Selânik merkezinde açılan kirahânenin şehir haritasındaki konumu ile ilgili bazı değerlendirmeler yapmak mümkündür. Genellikle resmî yazışmalara hizmet sunan kirahânenin hükümet konağının yakınında bulunabileceği akla gelse de, Selânik merkezinin açıldığı yıllarda şehirdeki tarihi Paşakapısı'nın yangın sebebiyle kullanımda olmadığı ve 1844 yılına kadar şehir merkezindeki geçici konaklarda hizmet verdiği unutulmamalıdır.⁶² Bu bilgiden hareketle Selânik'in ilk postahânesi de olan binanın konumunun belirlenmesinde Dimitriadis'in haritasında yer alan Atik Postahâne Sokağı önemli bir iz olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu sokak tam da şehrin ticari, ulaşım ve fiziki kalbi diyebileceğimiz yerde, Balat ve Hamza Bey mahallelerinin kesiştiği noktadaydı.⁶³ Bölge Kervansaray (Yamaklar Hanı), Büyük Han, Tahtakale Hanı ve hamamı gibi önemli hizmet yapılarıyla çevrili olup şehrin Saraçhanesi, yani ulaşım ve taşımacılıkta kullanılan hayvanların her türlü ihtiyaçlarının temin edildiği çarşı da buradaydı.⁶⁴ Şehrin ana yol güzergâhı ve merkez hattı olan Vardar Caddesi'nin (Egnatia) hemen üzerinde bulunan bu bölgenin ilk postahâne için biçilmiş kaftan olduğunu söylemek mümkündür.⁶⁵

Kirahâneler yol güzergâhları üzerinde ulak ve sürücüler için dinlenme ve at değiştirme imkânı sunan, bu sayede taşınan haberlerin hızla adresine ulaşmasını sağlayan merkezlerdi. Bu çerçevede, daha önceleri Selânik şehir merkezinde bir kirahâne bulunmaz, buradan çıkan haberciler şehir dışındaki ilk kirahâne ihtiyaçlarını karşılamaya başlar, son durağı Selânik olanlar ise şehrin imkânlarından istifade

⁶⁰ Örneğin iki kirahânenin Nisan 1842 masrafı 4.654 kuruş, Haziran 1842 masrafı 3.955 kuruş, Ağustos 1842 masrafı 3.492 kuruş olarak kayda geçmişti. Sırasıyla bkz. BOA., ML.d., 266, sayfa 2; BOA., ML.MSF.d., 4059, sayfa 2; BOA., ML.MSF.d., 4163, sayfa 2.

⁶¹ Muhassıllık idaresinin ilk ayından itibaren Selânik, Kilisalu ve Tekelü kirahaneleri için bina kirası ödendiği, posta müdürünün görevde olduğu dönemde de Selânik ve Kilisalu için bina kirası ödendiği görülmektedir. BOA., ML.MSF.d., 1206; BOA., ML.d., 266.

⁶² Çakılcı, 2021, 123.

⁶³ Dimitriadis, 2008, 135.

⁶⁴ Şehrin bu bölgesiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Çakılcı, 2021, 258-259.

⁶⁵ Postahânenin şehrin kalbi statüsündeki bu konumu Rumeli Ordu Müşiriyeti'nin Manastır-Sofya-Vidin ve Manastır-Selânik posta ağı için yaptığı öneriye eşlik eden şehir merkezlerinde postahâne binası kiralınması teklifine de uygundu. BOA., A.MKT., 8/22.

Osmanlı Taşra Haberleşmesinde Değişim: İşletme, Mekân ve Kullanım Bağlamında Selânik Örneği (1794-1850)

ederdi. 1810 tarihine ait bir masraf kaydına göre sancak idaresi şehir merkezinde kiraladığı bir hanı “Tatar Hanı” olarak tahsis etmiş ve şehre gelen yabancı ulakların burada gecelemesine imkân sunmuştu.⁶⁶ Bununla beraber, zaten devlet işleriyle ilgili haber taşıyan tatarlar Selânik’te oturan vezir rütbeli amirin kapı halkından olmakta ve bunlara diğer kapı halkı gibi şehir merkezinde ikamet yerleri tahsis edilmekteydi.⁶⁷ Kısacası Selânik’e ulaşan ulakların ihtiyaçları şehirden karşılandığından merkezde ayrıca bir kirahâne işletmesine ihtiyaç yoktu. Tanzimat’ın ilanı ile birlikte başlayan muhassıllık idaresinde kapı halkı geleneği son bulmuş, kısa süre içinde Selânik devletin posta ağına dahil olarak merkezde bir kirahâne açılması ihtiyacı doğmuştu. Bu nedenle şehrin hemen dışında bulunan Tekelü kirahânesi de kapatılmıştı.

Kirahâne mefruşatı ile masraf ve görevli bilgileri birlikte değerlendirildiğinde, özellikle Tekelü ve Langaza kirahânelerinin kapatılması nedeniyle Selânik’teki merkeze önemli yükler bindiği görülmektedir. 1842 yılında Selânik posta müdürü nezaretinde bulunan Selânik kirahânesi, burada bulunan otuz civarında hayvanın daimi ihtiyaçlarını karşılayacak, bunların yola çıkmak için gerekli yular, semer, nal gibi temel ihtiyaçlarını temin edecek imkânlarla sahipti. (Bkz. Ek 2.) Ancak Tekelü ve Langaza merkezleri kapatıldığı için, Kilisalu üzerinden payitaht yönüne gidecek sürücüler hariç olmak üzere, Selânik’ten güney, kuzey ve batı istikametindeki merkezlere gidecek sürücüler için yol masrafları posta müdürü tarafından peşinen ödenmek zorundaydı. Örneğin Nisan 1842’ye ait kayıtlara göre Selânik Posta Müdürü Latif Efendi Yenice, Vodina, Karasu, Karaferye, Kalkış, Mayadağı ve Demirkapı istikametine gönderilen hayvanlar için yem ve saman parası ödemiş, yine hayvanların hem merkezde hem de yoldaki nal ihtiyaçları müdür marifetiyle karşılanmıştı. Bununla beraber istihdam edilen sürücülerin de Selânik merkezine bağlı olarak görev yaptıkları ve farklı ihtiyaçlarının burada müdür tarafından karşılandığını belirtmek gerekir. Bu ihtiyaçlar içerisinde içecek ve yiyecek başta olmak üzere ısınma araç gereçleri ile altı ayda bir kez olmak üzere her sürücüye verilen bir çift yeni pabuç görülmektedir.⁶⁸ Tanzimat döneminden önce yol üzerinde bulunan kirahânelerin verdiği hizmetler artık merkez postahâne idareleri tarafından sağlanmakta, gelir ve masraf hesapları posta müdürü marifetiyle yapılmaktaydı.

Selânik taşrasında kalan tek kirahâne olan Kilisalu’da dahi daimi sürücü istihdamı bulunmayıp, görevlendirilen bir kahyanın posta müdürüne vekillik ettiği ve buradan geçen sürücülerin ihtiyaçlarını temin ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim Kilisalu kirahanesi demirbaş listesi de hayvanlar ve sürücülerin temel ihtiyaçlarının seri bir şekilde karşılanmasına yetecek eşyalarla sınırlıydı. (Bkz. Ek 2) 19. yüzyılın ortasına ait bu demirbaş listesi yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti’nin en önemli menzilhâneleri arasında bulunan Üsküdar ve Gebze’deki listeye mukayese edildiğinde⁶⁹, yeni dönemde kirahâne işletmelerinin sürücülerin uzun süreli vakit geçirdikleri yerler olmaktan çıktığı ve kahve, yemek, içecek, hayvan değiştirme imkânlarının verildiği kısa süreli duraklara dönüştüğü anlaşılmaktadır. Nitekim posta hizmetinin bulunması, merkez ile taşra arasındaki haberleşmeyi belirli bir periyoda bağlamış, mektuplar toplu taşınarak münferit menzil geçişleri azalmıştır.

19. yüzyıl ortasında Selânik ve civarını dolaşan gezgin Lear, Selânik’ten sürücüler eşliğinde çıkıp Yenice ve Vodina’ya doğru devam eden seyahatinden bahsederken şehir dışında ilk dinlenme noktasının Vardar Nehri kıyısında bir han olduğundan ve burada dinlendiklerinden bahsetmektedir.⁷⁰ Lear’ın bahsettiği han şehir kapısından yaklaşık 20 km uzaklıkta yani 4 saatlik mesafede olduğu bilinen, Köleke ve Tekeli köylerinin kuzeyindeki ahşap Vardar Köprüsü’nün hemen önü olmalıdır.⁷¹ Lear, sürücülerin rehberliğinde Yenice ve Vodina’ya ulaştığında da geceyi diğer yolcu ve tüccarlar gibi posta

⁶⁶ IAM., sicil num. 192, sayfa 35.

⁶⁷ Çakılcı, 2021, 130, 214.

⁶⁸ BOA., ML.d., 266, sayfa 2.

⁶⁹ Söz konusu menzilhânelerde 1806 yılı kayıtlarına göre temel ihtiyaçların karşılanmasına yetecek eşyalar yanında, geceleme, dinlenme gibi farklı hizmetlere imkân veren mefruşatla da donatılmış olduğu görülmektedir. Çetin, 2009, 53.

⁷⁰ Lear, 1851, 28.

⁷¹ Çakılcı, 2021, 165.

müdürlerinin evinde geçirdiğini nakletmektedir.⁷² Döneme dair farklı bir bakış sunan gezgin notundan da anlaşıldığı üzere, Selânik taşrasında günü birlik yollar üzerinde dinlenme ve sair ihtiyaçları karşılayan özel hanlar bulunmakta, geceyi geçirmek içinse eskiden olduğu gibi haberleşme ağının merkezi olan mekânlar hala birer alternatif teşkil etmekteydi.

Kirahânelerde verilen hizmetlerin sınırlılığı buralarda görevli olanların azlığından da anlaşılmaktadır. Nitekim 17. ve 18. yüzyıl menzilhânelerinde menzilci ve sürücüler haricinde, aşçı, odacı, seyis ve kethüda gibi hizmetliler bulunduğu bilinmekle birlikte⁷³, 1840'lı yıllarda Selânik ve Kilisalu kirahânelerinde bulunan görevlilerin tamamı bir posta müdürü, on üç sürücü, bir nalbant ve Kilisalu'da bir kahyadan ibaretti.⁷⁴ 1841 yılında Selânik kirahânesinde bargir alım satım işiyle ilgilenen geçici bir memur da görevlendirilmişti. Selânik'teki sürücülerin bir kısmı (1841 yılında 9 kişiden 3'ü) posta sürücüsü olarak görevlendirilmiş ve muhtemelen devletin resmî posta hizmetini yürütmekle sorumlu tutulmuştur.⁷⁵ Geriye kalan sürücüler ise posta haricindeki gayr-ı resmî haberleşmeyi ve sair ulaştırma hizmetlerini takip ediyor olmalıydı. Selânik'te görevli sürücülerin çoğunluğunun gayrimüslimlerden (birkaç kıbtî haricinde genellikle Rum) oluşması şüphesiz Kilisalu ve Langaza menzilhânelerinin bölgede devam eden geleneğini temsil etmekteydi.⁷⁶ Nitekim on yıllar boyunca Selânik haberleşme teşkilatı içerisinde bu köylerin gayrimüslim ahalisi hizmette bulunmuş, yukarıda da tartışıldığı üzere sürücülük ve kiracılık bölgenin önemli meslekleri haline gelmişti.

Hizmetten İstifade ve Kullanım

Haberleşme teşkilatından faydalanan insanların sayısı, özellik ve irtibat kurdukları merkezlere dair bilgilere ulaşmak zordur. Bu çalışmanın kapsadığı zaman diliminde söz konusu konulara dair bilgiler farklı bakışlar geliştirerek bazı devlet kayıtlarından elde edilebilmektedir. Bunun için üç imkân vardır. Birincisi in'am hükmüyle menzillerden geçenlere verilen bargir sayılarının kaydedildiği menzilhane kayıtları, ikincisi muhassıllık idaresinde tutulan masraf defterleri ve sonuncusu posta varidat defterleridir.

19. yüzyıldan önce ve yüzyılın başlarında haberleşme trafiğinin ayrıntılarını tahmin etmek çok güç değildir. Selânik'in payitaht İstanbul ve ordu merkezi Manastır arasındaki trafik başta olmak üzere, Selânik'te oturan amirlerin sorumluluk sahası olan Selânik sancak sınırları dahilindeki Vodina, Karaferye, Avrethisarı, Langaza, Aynaroz, Yenice, Doyran gibi taşra merkezleriyle haberleşme ihtiyacı hasıl olmuştur. Nitekim 18. yüzyıla ait bazı menzilhane kayıtlarında da görüldüğü üzere menzilhanelerden geçiş yapıp bargir kullananlar ya başkentte bulunan yöneticilerin tatar, kahya, kethüda ve yakın hizmetlileri ya da Selânik ve sair Rumeli merkezlerindeki vezir ve kadıların tatarlarıyla farklı sorumlulukları bulunan hizmetlileriydi.⁷⁷ Kirahânelerden benzer surette sadece idarî ve resmî haberleşme için istifade edilmesi 1840 yılında da devam etmişti.⁷⁸

Posta hizmetinin başladığı 1841 itibariyle sadece yöneticiler değil şehir sakinleri de bu hizmetten istifade etmeye başlamıştı. Özellikle Selânik limanının ve gümrüğünün bölgedeki geniş etki alanı Rumeli içlerindeki pek çok merkezle Selânik arasında haberleşme trafiğinin yaygınlaşmasını ve

⁷² Lear, 1851, 31-33, 39.

⁷³ Menzil çalışanları ve görevlileri ile ilgili örnek için bkz. Açıklı, 2004, 12-15.

⁷⁴ BOA., ML.d., 266, sayfa 2.

⁷⁵ IAM., sicil num. 238, sayfa 37.

⁷⁶ 1841 yılında 9 sürücünün 6'sı, 1842'de ise 14 sürücünün 9'u gayrimüslimdi. IAM., sicil num. 238, sayfa 37; BOA., ML.d., 266, sayfa 2.

⁷⁷ Köleke menzilhânesinin 1764/1765 yılları altı aylık geçiş kayıtları örneği için bkz. BOA., D.MKF.d., 30132, sayfa 2-11. Yukarıda da bahsedildiği üzere, 18. yüzyılda menzilhânelerden sorumlu olan Menzil Halifeliği Mevkûfât Kalemî'ne bağlı olduğundan, Osmanlı arşivinde Bâb-ı Defteri Mevkûfât Kalemî defterler fonunda pek çok menzilhânenin altı aylık kayıtları yer almaktadır.

⁷⁸ Selânik, Kilisalu ve Tekelü kirahânelerinin 1840 yılı geçiş kayıtları için; IAM., sicil num. 215, sayfa 120, 130-137.

Osmanlı Taşra Haberleşmesinde Değişim: İşletme, Mekân ve Kullanım Bağlamında Selânik Örneği (1794-1850)

çeşitlenmesini sağlamış olmalıdır. 1842 yılına ait masraf defterlerinde İstanbul başta olmak üzere Siroz, Kavala, Yenişehir gibi uzak merkezler ve şehrin hinterlandında sıralanan Kılıkış, Karaferye, Yenice, Doyran, Mayadağı gibi yakın merkezlerle Selânik arasında idarî ve resmî iletişim trafiği yaşandığı görülmektedir.⁷⁹

Şehir sakinleri arasında kimlerin, hangi merkezlerle hangi haberleşme hizmetini kullandığına dair ayrıntıları haiz olan posta varidat defterlerinden Selânik postahânesine ait 1850 yılı Eylül⁸⁰, Ekim⁸¹, Kasım⁸², Aralık⁸³ aylarına ait defterler bir araya getirildiğinde, haberleşme hizmetinin kapsamı ile ilgili tespitler zenginleştirilebilmektedir.

Posta teşkilatı içerisinde muntazam postahâne statüsüne sahip olan Selânik'in diğer muntazam postahâneler ile kurduğu ağ dahilinde sadece sıradan mektup gönderimi değil, taahhütlü mektup, önemli yazılar (tahrirât-ı mühimme) ve eşya yanında emanet, yani nakit havalesi de yapıldığı görülmektedir. Postahânenin 1850 yılı sonuna ait kayıtlarında gönderim yapılan muntazam postahâneler, gönderim şekli ve adetleri ile bunların oransal mukayesesi aşağıdaki gibidir:

Tablo 2. Selânik Postahânesi'nden Diğer Muntazam Postahânelere Gönderilen Postalar.⁸⁴

Nereye	Âdî Mektup	Taahhütlü Mektup	Emanet	Tahrirât-ı Mühimme	Eşya	Toplam	Oran (%)
Bağdad	1	0	0	0	0	1	0,03
Bosna	19	1	0	0	0	20	0,66
Bursa	1	1	0	0	0	2	0,06
Deraliye	18	1	5	0	0	24	0,79
Edirne	32	4	3	0	1	40	1,33
Filibe	48	1	0	0	0	49	1,63
Haleb	2	1	0	0	0	3	0,09
Isparta	1	0	0	0	0	1	0,03
İşkodra	7	0	0	3	0	10	0,33
Kavala	223	63	58	3	1	348	11,59
Manastır	602	19	16	25	15	677	22,55
Niş	4	0	0	1	0	5	0,16
Pravişte	1	0	0	0	0	1	0,03
Siroz	558	50	43	3	6	660	21,98
Sivas	1	0	1	1	0	3	0,09
Sofya	0	0	0	1	0	1	0,03

⁷⁹ BOA., ML.d., 266, sayfa 2; BOA., ML.MSF.d., 4003, sayfa 2; BOA., ML.MSF.d., 4059, sayfa 2; BOA., ML.MSF.d., 4103, sayfa 3; BOA., ML.MSF.d., 4163, sayfa 3.

⁸⁰ BOA., ML.VRD.d., 2066.

⁸¹ BOA., ML.VRD.d., 2079.

⁸² BOA., ML.VRD.d., 2123.

⁸³ BOA., ML.VRD.d., 2139.

⁸⁴ BOA., ML.VRD.d., 2066, sayfa 4; BOA., ML.VRD.d., 2079, sayfa 3; BOA., ML.VRD.d., 2123, sayfa 1; BOA., ML.VRD.d., 2139, sayfa 3.

Tırnovi	1	0	0	0	0	1	0,03
Üsküb	21	2	0	0	0	23	0,76
Vidin	1	0	0	0	0	1	0,03
Yanya	255	46	42	12	5	360	11,99
Yenişehir	577	78	73	10	34	772	25,71
Toplam	2373	267	241	59	62	3002	100

Tablo 2’den de anlaşıldığı üzere bahse konu tarihlerde Selânik’ten diğer muntazam postahânelere yapılan posta işlemi 3.002’ye ulaşmaktadır. Toplam gönderimin %79’unu sıradan mektuplar oluştururken, diğer gönderim türlerinin sırası %8,8’le taahhütlü mektup, %8’le emanet, %2’yle eşya ve yine %2’ye yakın bir oranla önemli yazışmalar türünden oluşmuştur. Selânik postahânesinden gönderim yapılan postahâne sayısı 21’dir. Bunlar içerisinde en sık gönderim yapılan merkezler Selânik Sancağı’nın etrafını kuşatan ve burayla sosyal, ekonomik, idarî ve askerî bağları bulunan merkezler olmuştur. Tablo 2’ye göre posta gönderilerinin %94’ü sadece beş postahâneye yapılmıştır. Bunlar sırasıyla Yenişehir, Manastır, Siroz, Yanya ve Kavala’dır. Geriye kalan %6’lık gönderim toplamda 16 postahâne arasında dağılmakta olup, Bağdat, Bursa, Halep, Isparta, Sivas, Sofya, Tırnovi ve Vidin gibi Selânik’e fiziken de uzak olan merkezlerle yapılan gönderimler birkaç adetten ibarettir. Devletin yönetim merkezi olan İstanbul’a yapılan posta gönderilerinin azlığı da yine dikkat çekici veriler arasındadır.

Posta varidat defterlerinde yer alan diğer bir önemli veri grubu ise gayr-ı muntazam merkezlerle yapılan gönderim istatistikleridir. Bir posta müdürü nezaretinde olan Selânik’in, posta müdürü olmayan ve bu nedenle de gayr-ı muntazam merkez olarak belirlenen yerlere yaptığı posta gönderim bilgilerini haiz olan bu bölümde önemli bir fark vardır. Muntazam postahâne işlemlerinden farklı olarak sadece Selânik’ten gönderilen postalar değil, Selânik’e gelen postalar da bu bölümde kaydedilmiştir. Bunun temel sebebi, gayr-ı muntazam merkezlerde posta yetkilisi olmadığından gönderim ücretlerinin tahsil edilememesi⁸⁵, bu nedenle hem gelen hem de giden posta ücretlerinin Selânik’te alınmasıdır. Nihayetinde posta varidat defterleri malî muhasebe işlemleri için tutulan kayıtlar olduğundan, ücreti Selânik’te alınan tüm işlemleri bu defterlerde görmek mümkündür. Tablo 3’te yer verilen 1850 yılının dört ayına ait posta varidat defterlerine göre, bu zaman zarfında Selânik postahânesinden gönderim yapılan gayr-ı muntazam merkezler 11 adetti. 11 merkeze yapılan posta gönderimi 346’ya ulaşmıştı. Bunun %39,8’i Gümülcine, %31,5’i Golos ve %18’i de hemen Selânik yakınlarındaki Yenice’ye gönderilen postalardan müteşekkildi. Daha az olmakla birlikte gönderim yapılan merkezler arasında sırasıyla Drama, Pravişte, Tırhala, Sarışaban, Tekirdağ, Ohri, Kesriye ve Köstendil bulunmaktaydı. Yapılan gönderimlere karşılık olarak söz konusu merkezlerden de Selânik’e postalar yollanmıştı. Dolayısıyla giden posta sıklığıyla benzer oranlarda Selânik’e gelen postalar başta Gümülcine ve Golos olmak üzere, Yenice, Pravişte ve Tırhala’dan gelmişti. Prizren’den de Selânik’e tek bir posta gönderimi yapıldığı görülmektedir. (Bkz. Tablo 3)

Tablo 3. Selânik Postahânesi ile Gayr-ı Muntazam Merkezler Arasında Posta Gönderimi.⁸⁶

Merkez	Selânik’ten Giden		Selânik’e Gelen	
	Posta Adeti	Oran (%)	Posta Adeti	Oran (%)
Drama	11	3,1	-	-
Golos	109	31,5	91	26

⁸⁵ Yazıcı, 1992, 337-338.

⁸⁶ BOA., ML.VRD.d., 2066, sayfa 5-8; BOA., ML.VRD.d., 2079, sayfa 5-8; BOA., ML.VRD.d., 2123, sayfa 2-3; BOA., ML.VRD.d., 2139, sayfa 4-5. Örnek için bkz. Ek 3.

Osmanlı Taşra Haberleşmesinde Değişim: İşletme, Mekân ve Kullanım Bağlamında Selânik Örneği (1794-1850)

Gümülcine	138	39,9	130	37,2
Kesriye	1	0,3	-	-
Köstendil	1	0,3	-	-
Ohri	1	0,3	-	-
Pravişte	10	2,8	41	11,7
Prizren	-	-	1	0,2
Sarışaban	4	1,1	-	-
Tekfurdağı	4	1,1	-	-
Tırhala	4	1,1	6	1,7
Yenice	63	18,2	80	23
Toplam	346	100	349	100

Selânik postahânesinin işlem yaptığı muntazam ve gayr-ı muntazam merkezlere harita üzerinde (Görsel 1) yakından bakıldığında Selânik sakinlerinin sosyal, ekonomik ve kültürel ilişkilerinin coğrafik tanımı da yapılabilmektedir. Şüphesiz Selâniklilerin haberleşme hizmetinden istifade ederek sosyal ve ekonomik ilişkiler geliştirdikleri bölge Rumeli'dir. Tarihi birikimle meydana gelen bu haberleşme örüntüsü, Selânik'in Rumeli bölgesindeki anahtar vazifesini hatırlattığı gibi şehrin ve şehirlilerin farklı sebeplerle Rumeli'nin önde gelen 25 önemli merkeziyle irtibatla olduğunu göstermiştir. Bunun yanında İstanbul'un başkent olma statüsü ve buradaki ilişki ağları hariç tutulursa, Bursa, Isparta, Sivas, Halep ve Bağdat gibi Asya kıtasındaki merkezlerle yapılan haberleşmenin şahsi ilişkiler ve ihtiyaçlar neticesinde gelişen münferit irtibatlar olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bu çerçevede posta hizmetinin yaygınlaştığı 19. yüzyıl ortasında, Selânik'te yüzyılın başlarına nazaran önemli bir haberleşme örüntüsünün tesis edildiği ancak bunun tarihi, kültürel ve coğrafik sınırların aşılması için henüz yeterli bir zaman dilimi olmadığı görülmektedir.

Görsel 1. Selânik Postahânesi'nin Posta İşlemi Yaptığı Merkezler.⁸⁷

⁸⁷ Tablo 2 ve 3'te yer alan veriler üzerinden hazırlanmış olup, sarı renkle gösterilen merkezler muntazam postahâne, kırmızı renkle gösterilenler ise gayr-ı muntazam merkezlerdir.

Selânik postahânesi ile gayr-ı muntazam merkezler arasında yapılan işlemler sıradan mektup gönderimi ve çok nadir olmak üzere emanet nakit havaleslerinden ibaretti. Çünkü gayr-ı muntazam merkezlerde muntazam postahânelerdeki her işlemi yapma yetkisi bulunmamaktaydı.⁸⁸ Gönderim çeşitliliği itibariyle daha sınırlı bilgiler içerirse de gayr-ı muntazam posta işlemlerinin kayıtlara yansıyan en önemli ayrıntısı gönderici ve alıcı şahıs isimlerinin de kaydedilmiş olmasıydı. Kayıtlar incelendiğinde, gayr-ı muntazam posta gönderimlerinde hizmetten istifade eden kişilerin sınırlı sayıda olduğu ve benzer isimlerin listelerde tekrarlandığı dikkat çekmektedir. Selânik'ten gayr-ı muntazam merkezlere gönderilen postaların gönderici isimleri karşılaştırıldığında 349 gönderinin yaklaşık 80 farklı kişi tarafından gönderildiği tespit edilmiştir. Pek çok isim sadece tek bir kez gönderim yaparken, özellikle "bâzergân" sıfatıyla kaydedilen bazı isimlerin dört ay içerisinde sıkça posta gönderisi yaptığı anlaşılmıştır. Bu isimler arasında dikkat çekenler; Selânik'in ünlü Yahudi ailesine mensup Fernandez bâzergân 41, Saatçi Mişon 34, ünlü Yahudi ailelerinden Karasu ailesine mensup Haim Karasu 19, şehrin ünlü tüccarı Mişon Latin bâzergân 18, Ahmed Efendi 14, Hirsch bâzergân 13 ve şehrin beratlı tüccarlarından Avram Namyas bâzergân 13 posta gönderisi yapmıştır.⁸⁹ Bu isimler arasında şehrin ünlü Frenk ailelerinden Abbott'lara mensup Jackie (John Nelson) Abbott da dikkat çekmektedir.⁹⁰ Görüldüğü üzere posta hizmetini sıklıkla kullanan gayrimüslim tüccarlar olup, bahse konu 80 farklı kişinin 27'sinin Hristiyan, 25'inin Yahudi ve 17'sinin Müslüman cemaatine mensup olduğu, geriye kalanlarınsa ya kumpanya adına gönderildiği ya da isimlerin tam olarak okunamaması sebebiyle sınıflandırılmadığı belirtilebilir.⁹¹

Selânik'ten yapılan 349 gönderinin önemli bir kısmı nakit havalesi olup dört ay içinde 100 kuruş ile 42.000 kuruş arasında değişen miktarlarda 57 kez gönderim yapıldığı tespit edilmiştir. Sıklıkla nakit havalesi yapanlar arasında şehrin güçlü sermayedarlarından Fernandez, beratlı Avrupa tüccarı Avram Namyas ve Saatçi Mişon dikkat çekmektedir. Nitekim bu isimlerin sadece ticaret değil sarraflık ve tefecilikle de uğraştıklarını, özellikle saatçilik mesleğiyle uğraşan Yahudilerin simsarlıkla da ilgilendiğini hatırlamak, posta hizmetinin önemli ölçüde para transferi ve poliçe işlemlerine konu olduğunu ortaya koymaktadır. Şüphesiz diğer mektup gönderimleri de gayr-ı muntazam merkezlerde bulunan iş ortakları, akrabalar ve cemaat mensuplarına gönderilmiş olmalıdır. Haim Karasu'nun sıklıkla Gümülcine'ye gönderdiği postaların alıcısı, Selânik'e Gümülcine'den posta gönderenler içerisinde dikkat çeken kardeşi İsak Karasu olmalıdır. Bunun yanında Golos'ta bulunan Yani Kumpanyası ile Selânik'teki "kumpanya memuru" arasında da bir haberleşme trafiği cereyan etmiş olmalıdır. Tırhala, Köstendil, Ohri, Drama ve Kesriye kaymakamlarına, Gümülcine'deki metropolite gönderilen münferit postalar ahalinin bir takım resmî işlerinde de posta hizmetinden istifade ettiğine dair ayrıntılardır.⁹²

Görüldüğü üzere şehirde posta hizmetinden sıklıkla istifade edenler sınırlı sayıda olup, genellikle tüccar, sermaye sahibi ve önde gelen ailelere mensup şahıslardan oluşmaktaydı. Nitekim ilk on yılda posta haberleşmesinin Selânik sakinleri tarafından yaygın bir şekilde kullanılmadığı ve posta gönderimi davranışının henüz şehrin gündelik hayatında yer bulmadığı bu inceleme ile elde edilen önemli tespitler arasındadır.

⁸⁸ Yazıcı, gayr-ı muntazam merkezlerde sadece âdi mektup ve evrak postacılığı yapıldığını beyan ettiyse de incelediğimiz kayıtlarda Selânik ile gayr-ı muntazam merkezler arasında nakit havalesinin de sıkça yapıldığı görülmektedir. Yazıcı, 1992, 338.

⁸⁹ Şehirde sakin Avusturyalı Yahudiler olan Fernandez bâzergân, Mişon Latin bâzergân ve Hirsch bâzergânın ticari faaliyetleri Selânik gümrük kayıtlarında görülmektedir. Çakılcı, 2021, 314-315. 19. yüzyıl ortasına ait Selânik'in beratlı Avrupa tüccarı listelerinde Avram Namyas da yer almaktadır. Çakılcı, 2022, 197.

⁹⁰ "Kayıtlarda "Cek Bâzergân" olarak geçen isim şehrin ünlü sarraf ve iş adamı Jackie Abbott'tur. Abbott ailesi hakkında bkz. Vlami, 2009..

⁹¹ İlgili kayıtlar için bkz. BOA., ML.VRD.d., 2066, sayfa 5-6; BOA., ML.VRD.d., 2079, sayfa 5-6; BOA., ML.VRD.d., 2123, sayfa 2; BOA., ML.VRD.d., 2139, sayfa 4.

⁹² BOA., ML.VRD.d., 2066, sayfa 7-8; BOA., ML.VRD.d., 2079, sayfa 7-8; BOA., ML.VRD.d., 2123, sayfa 3; BOA., ML.VRD.d., 2139, sayfa 5.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin Rumeli'deki haberleşme teşkilatlanmasında Selânik; Langaza, Kilisalu ve Köleke/Tekeli menzilhâneleriyle önemli bir kavşak bölgesiydi. Devletin menzil sisteminde yaşanan aksaklıkların reforma tabi tutulması çerçevesinde söz konusu menzilhânelerde önemli değişiklikler meydana gelmiş, başta işletme usulleri olmak üzere mekânsal ve kullanım bağlamında gelişmeler yaşanmıştır. Ülke genelinde yapılan geniş kapsamlı reformlardan yaklaşık 30 yıl önce, ilk reform örnekleri Selânik menzillerinde hayata geçirilmiş, 1794 itibariyle bahse konu menziller kirahâneye dönüştürülerek bölge ahalisinden *ref'-i menzil* bedelleri toplanmaya başlanmıştır. Selânik menzillerinin yoğunluğuna ve sistem içerisindeki önemine delalet eden bu erken uygulama, haberleşmenin işletme usullerinde önemli revizyonları beraberinde getirirse de bu revizyonlar mekân ve kullanım alanında etkili olmamıştı.

Tanzimat Fermanı'nın ilanı akabinde kurulan muhassıllık idarelerine bağlanan ve bir yıl sonra posta müdürleri tayin edilerek devlet eliyle daha yakından takip edilen kirahânelerin sayıları, yerleri ve mekânsal işlevleri de keskin şekilde değişmeye başlamış, taşrada yönetim merkezleri haberleşme ağının da merkezleri olmuştur. Kadim güzergâh ve merkezler önemini kaybetmeye, yerlerine yenileri ikâme edilmeye başlanmıştır. Bu çerçevede açılan Selânik kirahânesi 1841'de Selânik postahânesine evrilmiştir.

Posta hizmeti merkezde olduğu kadar taşrada da değişimi tetiklemiştir. Özellikle ahaliye sunulan imkân, haberleşme ağının yayılmasına katkı sağlamıştır. Bu yayılma hem deniz hem de kara rotalarında önemli bir kavşak olan Selânik'te şüphesiz ticaret kaynaklı iletişim çemberinin büyümesine de neden olmuştur. Posta hizmetinden istifade etme imkânı bulan taşra ahalisi mevcut sosyal ve ekonomik ilişkilerini geliştirme ve iletişim halinde olduğu çevrenin sınırlarını büyütme fırsatı bulmuştur. 1850 yılı verilerine göre, Selânik sakinlerinin iletişim kurdukları merkez sayısı artmış olsa da, tarihi birikimin oluşturduğu çevre sınırlarını büyük oranda aşamamış, sosyal, ekonomik ve kültürel iletişimleri Rumeli bölgesiyle sınırlı kalmıştı. Haberleşme hizmetinden sıklıkla istifade eden şahıslar yakından incelendiğinde, posta hizmetinin verildiği ilk on yılda Selânik sakinlerinden daha çok gayrimüslim tüccar ve sermaye sahiplerinin yararlandığı, poliçe ve havale işlemlerin de de postahânelerin önemli bir vazife üstlendiği görülmüştür. Ancak buna rağmen 19. yüzyıl ortasında posta hizmeti ve mektupla haberleşme henüz şehrin gündelik hayatında kalıcı bir yer edinememişti. Nitekim postanın sosyo-ekonomik ve gündelik hayatın değişmesine ivme katmasından ziyade; değişen yaşam dinamiklerinin posta hizmeti kullanımını teşvik ettiğini söylemek daha doğru olacaktır.

KAYNAKÇA**Arşiv Kaynakları****Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.)**

A.MKT., 8/22.

AE.SAMD.III., 152/14946.

AE.SMST.III., 76/5631.

C.AS., 872/37386.

C.DH., 9/450.

C.ML., 219/9070.

C.NF., 6/258; 36/1775; 44/2187; 49/2408.

D.MKF.d., 30132.

HRT.h., 326; 2037.

ML.d., 266.

ML.MSF.d., 1206; 2440; 2708; 2888; 3001; 3100; 3282; 4003; 4059; 4103; 4163; 4216; 4433.

ML.VRD.d., 405; 2066; 2079; 2123; 2139.

ML.VRD.TMT.d., 11678; 11738; 11764.

Selânik Makedonya Tarih Arşivi (Istorikó Archeío Makedonías, IAM)

Selânik Şerriye Sicilleri, num. 192; 215; 217; 238.

Araştırma EserleriAçıknel, A. (2004). Osmanlı Ulak-Menzilhâne Sistemi Çerçevesinde Tokat Menzilhânesi (1690-1840): Tarih İncelemeleri Dergisi, XIX/2, 1-33. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/58534>

Altunan, S. (2005). XVIII. yy'da Silistre Eyaletinde Haberleşme Ağı: Rumeli Sağ Kol Menzilleri: OTAM, 18/18-1, 1-20. doi:10.1501/OTAM_0000000382

Avramea, A. (1999). MÖ. 2. Yüzyıl ile MS. 6. Yüzyıl Arasında Via Egnatia'nın Güzergâhı ve İşlevi, Elizabeth A. Zachariadou (Ed.). Sol Kol, Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia (1380-1699) içinde (s. 3-17). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Çadırcı, M. (1976). Posta Teşkilatı Kurulmadan Önce Osmanlı İmparatorluğunda "Menzilhâne ve Kıracıbaşılık": VIII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, 1359-1365.

Çakılcı, D. (2019). Rumeli Telgraf Hatları (1854-1876). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Çakılcı, D. (2021). 19. Yüzyılın İlk Yarısında Selânik Şehri. (Yayımlanmamış doktora tezi). Akdeniz Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.

Çakılcı, D. (2022). Beratlı Tüccar'dan Avrupa Tüccarı'na Selânik'te "Nizâm-ı Raiyyet" Arayışı: Tarih Dergisi, 77, 165-212. doi: 10.26650/iutd.2022165

Çetin, C. (2009). Menzilhânelerin Müştemilatlarına ve Tefrişlerine Dair Birtakım Gözlemler: Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 22, 43-59. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sefad/issue/16482/172112>

Demir, T. (2005). Türkiye'de Posta Telgraf ve Telefon Teşkilatının Tarihsel Gelişimi (1840-1920). Ankara: PTT Genel Müdürlüğü Yayınları.

Dimitriadis, V. (1999). "Via Egnatia Üzerindeki Vakıflar", Elizabeth A. Zachariadou (Ed.). Sol Kol, Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia (1380-1699) içinde (s. 92-104). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Osmanlı Taşra Haberleşmesinde Değişim: İşletme, Mekân ve Kullanım Bağlamında Selânik Örneği (1794-1850)

Dimitriadis, V. (2008). Topografia tis Thessalonikis kata tin epochi tis Tourkokratias 1430-1912. Selânik: Makedonya Araştırmaları Derneği.

Efe, A. (2022). Tanzimat Devletinin Taşradaki Görünürlüğü: Maliye Masraf Defterleri Üzerinden Bir Değerlendirme: XVIII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler III, 107-124. <https://www.ttk.gov.tr/wp-content/uploads/2022/03/06-AylaEfe.pdf>

Ekin, Ü. (2017). Klasik Dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda Karayolu Ulaşımını ve Nakliyatı Etkileyen Faktörler (1500-1800): Belleten, 81/291, 387-418. doi:10.37879/belleten.2017.387

Ertaş, M. Y. (1997). XVIII. Yüzyıl Başlarında Rumeli'deki Menzillerin Askerî Fonksiyonları: Celal Bayar Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi, 1, 91-98.

Ertaş, M. Y. (2011). Savaşlarla Şekillenen Yollar: Osmanlı Devleti'nde Yol Sistemi: CIEPO Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Tarihi Araştırmaları 6. Ara Dönem Sempozyum Bildirileri, I, 625-652.

Güneş, M. (2008). XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Menzil Teşkilatı ve Karahisar-ı Sahib Menzilleri: Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, X/3, 35-63. <https://acikerisim.aku.edu.tr/xmlui/handle/11630/3740>

Halaçoğlu, Y. (1981). Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Teşkilatı Hakkında Bazı Mülâhazalar: Osmanlı Araştırmaları, II, 123-132. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/oa/issue/10975/131357>

Heywood, C. (1976-1977). Some Turkish Archival Sources for the History of the Menzilhâne Network in Rumeli During the Eighteenth Century: Boğaziçi Üniversitesi Dergisi, 4-5, 39-55. http://www.dlir.org/archive/archive/files/bogazici_1976-1977_vol-4-5_p39-56_e80829be33.pdf

Heywood, C. (1999). Osmanlı Döneminde Via Egnatia: 17. Yüzyıl Sonu ve 18. Yüzyıl Başında Sol Kol'daki Menzilhâneler. Elizabeth A. Zachariadou (Ed.), Sol Kol, Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia (1380-1699) içinde (s.138-160). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Lear, E. (1851). Journals of A Lanscape Painter in Albania & c., London.

Miroğlu, İ. (1997). Osmanlı Yol Sistemine Dâir: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi (Prof. Dr. Münir Aktepe'ye Armağan), 15, 241-252.

Vlami, D. (2009). Entrepreneurship and Relational Capital in A Levantine Context: Bartholomew Edward Abbott, The "Father Of The Levant Company" in Thessaloniki (18th-19th Century): The Historical Rewiew, VI, 129-164. <https://www.dept.aueb.gr/sites/default/files/econ/dokimia/VLAMI%20%203.pdf>

Yazıcı, N. (1990). II. Mahmud Döneminde Menzilhâneler: "Ref'-i Menzil Bedeli": Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri, Bildiriler içinde, (s.157-191). İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.

Yazıcı, N. (1992). Tanzimatta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı: OTAM, 3, 333-377. doi:10.1501/OTAM_0000000129

Ekler

Ek 1. Selânik Taşrasında Haberleşme Ağı ve Menzil Merkezleri.

Osmanlı Taşra Haberleşmesinde Değişim: İşletme, Mekân ve Kullanım Bağlamında Selânik Örneği (1794-1850)

Ek 2. 1841 Yılı Selânik ve Kilisalu Kirahâneleri Demirbaş Listesi. (Kaynak: IAM., sicil num. 238, sayfa 36-37, 46.)

Selânik Kirahânesi		Kilisalu Kirahânesi	
Eşya	Miktar	Eşya	Miktar
Bargir	31 Baş	Bargir	20 Baş
Cam Fener	2 Adet	Bakır Kolan	1 Adet
Çuval	5 Adet	Bakır Leğen	1 Adet
Fincan ve Zarf	5 Adet	Balta	1 Adet
Kahve Kutusu	1 Adet	Bargir Kuşağı	5 Adet
Kebir Yular	1 Adet	Çember Kolan	3 Adet
Kürek	3 Adet	Demir Kandil	9 Adet
Mıh	100 Adet	Fincan	3 Adet
Minder (Eski)	2 Adet	Gübre İçin Sepet	1 Adet
Nal	17 Adet	Kahve Dolabı	1 Adet
Pala	25 Adet	Kahve Sandığı	1 Adet
Sandık	1 Adet	Kalbur	2 Adet
Semer (Takımıyla)	12 Adet	Kürek	1 Adet
Sepet	1 Adet	Nan-ı Aziz Sandığı	1 Adet
Şiruğan Küpü	1 Adet	Pala	19 Adet
Tahta Sakra (?)	1 Adet	Saman Örgüsü	2 Çift
Tamga	1 Adet	Semer (Takımıyla)	10 Adet
Tencere ve Kapak	1 Adet	Şair	14 Keyl
Teneke Güğüm	1 Adet	Şişe Kandil	9 Adet
Teneke Kandil	7 Adet	Tencere	1 Adet
Teneke Leğen	1 Adet	Zarf	5 Adet
Yem Kutusu	1 Adet	-	-
Yular Sapı	5 Adet	-	-

Ek 3. Selânik Posta Varidat Defterlerinden Örnek Sayfa (Kaynak: BOA., ML.VRD.d., 2066)

Handwritten document with two columns of text and tables. The left column contains a list of names and amounts, while the right column contains a grid of numbers. The document is dated 1906 and includes a ruler at the bottom.

Handwritten text at the top of the left page: *سنة ١٣٢٦ هـ / ١٩٠٦ م*

Handwritten text at the top of the right page: *٤*

Handwritten text in the middle of the right page: *الجمهورية التركية...*

Handwritten text at the bottom of the right page: *١٩٠٦*

ML.VRD.d 2066

